

Joanna Tomalska

Muzeum Podlaskie
w Białymstoku

**NOWY POCZĄTEK.
WYPOSAŻENIE CERKWI
W OBWODZIE BIAŁOSTOCKIM
I NA ZIEMIACH
SĄSIADUJĄCYCH OKOŁO
1839 R. I W LATACH
PÓŹNIEJSZYCH**

Jednym z najmniej rozpoznanych przez naukę tematów jest proces likwidacji wyznania greckounickiego i jego skutki dla rozwoju regionu, choć bez wątplenia to wraz z nim uległo gwałtownej zmianie kulturowe oblicze Podlasia i nastąpiły ogromne zmiany w wystroju świątyń. Na Podlasiu w ciągu półwiecza wzniesiono bardzo wiele cerkwi prawosławnych¹, w nich zaś umieszczono ikony pochodzące przede wszystkim z rosyjskich warsztatów różnych miast, o czym będzie mowa poniżej.

W 1822 r. ks. Aleksander Golicyn² polecił departamentowi do spraw wyznania greckounickiego rozpatrzenie możliwości likwidacji klasztorów bazylikańskich, znajdujących się w miejscach zasiedlonych przez ludność, która dokonała już konwersji z unii na „wiarę panującą”, oraz przywrócenia dawnej funkcji cerkwiom klasztorным, które były kiedyś parafialnymi³.

W latach 1835–1836, a nawet wcześniej, w wielu unickich cerkwiach w obwodzie białostockim wznoszono nowe ikonostasy. Wedle sprawozdania złożonego w tymże roku 891 z 2520 cerkwi unickich (zapewne w obu diecezjach,

¹ Na temat budowy nowych cerkwi prawosławnych po likwidacji unii zob. J. Maroszek, *Dziedzictwo unii kościelnej w krajobrazie kulturowym Podlasia 1596–1996*, Białystok 1996, s. 29–37.

² Aleksander Golicyn (1773–1844), szambelan dworu, w latach 1817–1824 minister oświecenia; I. Smolitsch, *Geschichte der Russischen Kirche 1700–1917*, Leiden 1964, s. 105–113.

³ М. Моршкин, *Возсоединение уни. Исторический очерк*, „Вестник Европы, Журнал истории, политики, литературы” 1872, R. 7, книга 49, s. 622.

tj. litewskiej i białoruskiej) było wyposażonych w ikonostasy, spośród których 286 zaliczono do starych, aż 605 zaś do nowo wzniesionych. Jak podkreślił autor szkicu, prace wykonano w ciągu niespełna dwóch lat przy oporze Polaków i duchowieństwa⁴.

W 1834 r. *wskutek rozkazu kolegium unickiego dziekani zwoływali parochów do wyuczenia się nowych, stopniowo zaprowadzanych zmian w obrzędach kościelnych (...). Chodziło wtenczas o przeniesienie ołtarzy i zaprowadzenie w cerkwiach tak zwanych ikonostasów, używanych w świątyniach greckiego wyznania*⁵. Według urzędowej statystyki na Litwie i Białorusi było 2006 proboszczów unickich i 342 bazylianów, spośród nich 1305 złożyło podpis na akcie zjednoczenia, zaś 106 proboszczów wysłano na Syberię⁶.

Zmiany dotyczyły nie tylko cerkwi, przegroda ołtarzowa powstała bowiem również w kaplicy dawnej magnackiej siedziby Branickich, która po przejęciu miasta przez władze rosyjskie stała się „pałacem podróznym”⁷. W czasie prowadzonego od 1826 r. remontu generalnego budynku na parterze pałacu powstała w galerii kolumnowej łączącej korpus główny ze skrzydłem południowo-wschodnim cerkiew szkolna pod wezwaniem św. Aleksandra Newskiego. Konsekracja nastąpiła 16 X 1830 r.⁸ Jednoprzestrzenne wnętrza dzielił klasycystyczny ikonostas, zaprojektowany i wykonany w Petersburgu. Autorem projektu był rosyjski artysta Abram Mielnikow, od 1831 r. rektor petersburskiej Akademii Sztuk Pięknych⁹.

Na pięćosiowy dwurzędowy ikonostas, zwieńczony okazałym gzymsem, składała się półkolistą arkada na osi środkowej z królewskimi drzwiami, flankowanymi czterema korynckimi pilastrami. Na wysokości kapiteli na carskich

⁴ W styczniu 1837 r. wszelkie sprawy związane z wyznaniem unickim zostały poddane oberprokuratorowi św. Synodu; ibidem, s. 539, przyp. 1, s. 542–543.

⁵ Zob. *Akta męczeńskie unii*, „Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu” 1866 (wyd. 1867), s. 108–155.

⁶ Ibidem; zob. H. Mościcki, *Unici. Wspomnienia z dziejów męczeńskich*, Warszawa 1906, s. 35.

⁷ Kilkrotnie zatrzymywali się tu podczas podróży władcy Rosji: Aleksander I, Mikołaj I, zaś w 1831 r. na dłużej zatrzymał się tu wielki książę Konstanty, zob. M. Dolistowska, *W poszukiwaniu tożsamości miasta. Architektura i urbanistyka Białegostoku w latach 1795–1939*, seria *Rozprawy naukowe. Biblioteka Architektury i Urbanistyki*, nr 177, Białystok 2009, s. 80.

⁸ Ibidem. Zob. też J. Łukasiewicz, *Białystok w XIX w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Białegostoku*, t. 4, red. J. Joka, Białystok 1972, s. 80; Archiwum Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, *Cerkiew parafialna. Dokumentacja historyczno-architektoniczna wykonana na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku*, opr. J. Kotyńska, Białystok 1989 (maszynopis), s. 11; K. A. Jabłoński, *Koncepcje architektoniczne świątyń wschodnich w Białymstoku w pierwszej połowie XIX w.*, „Biuletyn Historii Pogranicza” 2004, nr 5, s. 70–71.

⁹ Abram Iwanowicz Mielnikow (1784–1854), architekt, profesor, później rektor Akademii w Petersburgu, jeden z najwybitniejszych architektów epoki; U. Thieme, F. Becker [dalej cyt.: Thieme–Becker], *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, t. 24, Leipzig 1930, s. 368.

drzwiach umieszczono symbol Ducha Świętego w postaci gołębiczy otoczonej promienistą aureolą, niżej zaś znalazły się trzy pary ikon – tond z wyobrażeniem Najświętszej Maryi Panny, Archanioła Gabriela oraz czterech ewangelistów. W ikonostasie umieszczono wiele ikon: przestrzeń w archiwolcie łuku nad symbolem Ducha Świętego zajmowała ikona Ostatniej Wieczerzy, po obu stronach carskich wrót – całopostaciowe wizerunki Matki Boskiej i Chrystusa, w polach skrajnych zaś – archaniołów Gabriela i Michała. Wyżej umiejscowiono ikony z przedstawieniami proroków i apostołów. Całą strukturę wieńczył gzyms z pełnoplastycznymi rzeźbami: ukrzyżowaniem adorowanym przez parę klęczących aniołów na osi, po bokach zaś pełnoplastyczne wizerunki tablic Dekalogu i kielich z Hostią w glorii¹⁰. W pałacowej kaplicy znalazły się także ikony św. Aleksandra Newskiego i Trójcy Świętej. Autorami obrazów byli wybitni malarze rosyjscy – Aleksy Jegorow¹¹ i Wasyl Szebujew¹². Nie wiadomo, co się stało z wyposażeniem kaplicy cerkiewnej w pałacu, jej dzieła znane są dziś wyłącznie z dokumentów archiwalnych¹³.

Przed połową XIX w. powstała w Białymstoku prawosławna cerkiew parafialna pw. św. Mikołaja, obecna katedra prawosławna, wzniesiona na miejscu drewnianej unickiej świątyni pod tym samym wezwaniem, zbudowanej zapewne w latach 1694–1696¹⁴. Projekt budowy cerkwi prawosławnej powstał w 1818 r., świątynia miała zostać wzniesiona na placu między ówczesną ul. Bojarską (dziś Warszawską) i rzeką Białą, lecz ostatecznie do realizacji zamierzenia nie doszło¹⁵.

¹⁰ M. Dolistowska, *W poszukiwaniu tożsamości miasta...*, s. 81–82, il. II.10–II.12.

¹¹ Aleksy Jegorowicz Jegorow (1776–1851), malarz, autor obrazów o tematyce sakralnej i historycznej, portrecista, absolwent Akademii w Petersburgu, uczył się we Włoszech; uważany na najważniejszego przedstawiciela malarstwa akademickiego drugiej dekady XIX w., wywarł znaczący wpływ na sztukę swojej epoki; Thieme–Becker, t. 18, Leipzig 1925, s. 489–491.

¹² Wasyl Kuźmicz Szebujew (1777–1855), malarz historyczny, litograf i miedziorytnik, uczeń Akademii Petersburskiej, studiował także w Rzymie, od 1835 r. był rektorem Akademii Petersburskiej, klasycysta zwany „rosyjskim Poussinem”, jego dziełem były malowidła plafonu w cerkwi pałacowej w Carskim Siole; Thieme–Becker, t. 29, Leipzig 1930, s. 595.

¹³ Wg J. Kotyńskiej-Stetkiewicz cerkiew szkolna istniała do 1846 r., zob. J. Kotyńska-Stetkiewicz, *Sobór katedralny pw. św. Mikołaja Cudotwórcy w Białymstoku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2011, nr 17, s. 46. W 1866 r. cerkiew szkolna została poddana remontowi, zob. A. Авенариус, *Исторический очерк института благородных девиц*, Белосток 1891, s. 35.

¹⁴ P. Czyżewski, *Powstanie cerkwi białostockiej*, „Białostoczczyzna” 1999, nr 4, s. 12. Autor przypomina o istniejącej już w 1571 r. cerkwi w podbiałostockich Dojlidach, której wyposażenie laskonicznie opisał wizytator dekanatu podlaskiego, zob. *Księga wizyty dziekańskiej dekanatu podlaskiego przeze mnie księdza Bazylego Benedykta Guttorskiego*, opr. J. Maroszek, W.F. Wilczewski, Prace Białostockiego Towarzystwa Naukowego, nr 34, Białystok 1996, s. 27–28.

¹⁵ K.A. Jabłoński, *Koncepcje architektoniczne...*, s. 70 i n.; budowę nowej cerkwi rozpoczęto w 1843 r., ukończono w 1846 r.; szerzej o budowie katedry prawosławnej: S. Borowik, *Jak w Bia-*

Zmiany nie ominęły wewnątrz wielu podlaskich cerkwi: przed 1835 r. nowy ikonostas otrzymała cerkiew w Dubinach koło Hajnówki, zapisano bowiem: *устройство иконстасов (...) уже давно совершенно окончено и богослужение отправляется по правилам греко-восточной Церкви*¹⁶. Jak wynika z przytoczonej notatki, nabożeństwa zgodne z rytym prawosławnym odprawiano w podlaskich cerkwiach kilka lat przed likwidacją unii.

Wiadomości o nowych ikonostasach w powiecie (*уезде*) brzeskim guberni grodzieńskiej odnoszą się do stycznia 1836 r. W tym czasie ikonostasy istniały już w cerkwiach w Tokarach, Telatyczach, Rogaczach, Milejczycach i Pużyczach, natomiast cerkiew w Zubaczach, już wcześniej zamknięta przez władze duchowne, została oceniona jako zbyt stara, toteż nie przewidywano wznoszenia nowej przegrody ołtarzowej¹⁷.

Ikonostas nie istniał również w cerkwi w Białowieży, a to ze względu – jak się okazało – na niedostateczne fundusze¹⁸. W marcu 1837 r. odnotowano, iż dzięki staraniom kapłana ikonostas powstał, lecz nie został jeszcze pomalowany, brakowało także ikon namiestnych¹⁹. Zdaniem autora notatki z maja 1838 r. ów ikonostas tworzyły proste deski²⁰.

Nowe ikonostasy istniały już w cerkwiach w Jałówce i Lewkowie w powiecie wołkowyskim²¹. Interesująca notka z tego czasu dotyczy cerkwi w Sasinach, gdzie *на основании выданной помещиком Бобровницким Гродненскому гражданскому губернатору подписки дворовое начальство к устройству иконстаса понуждается экзекуцией*²². Jak z tego wynika, finansowanie budowy nowych ikonostasów nie odbywało się dobrowolnie, przynajmniej nie zawsze.

Comiesięczne sprawozdania powiatowych naczelników wojskowych informowały nie tylko o budowie cerkwi w poszczególnych miejscowościach, lecz także o postawie mieszkańców²³. W kilku wsiach doszło do protestów: *Lud w wielu*

łymstoku budowano sobór św. Mikołaja, „Przegląd Prawosławny” 2009, nr 4, s. 13–16; J. Kotyńska-Stetkiewicz, *Sobór katedralny...*, s. 45–66.

¹⁶ Нацыянальны гістарычны архів Беларусі [dalej: НГАБ], Гродна, ф. 1, оп. 19, д. 54, Дело об устройстве иконстасов в греко-униатских церквях Гродненской губ. за 1835–1836 г., к. 14 v.

¹⁷ Ibidem, k. 28, 28v.

¹⁸ Ibidem, k. 13–14.

¹⁹ (...) „иконостас в чернее без покраски (...) но местных икон нет”, ibidem.

²⁰ Ibidem, оп. 19, д. 1752, к. 14v.

²¹ Ibidem.

²² Ibidem.

²³ Ibidem, оп. 19, д. 1364, к. 3–4. Dokładnych sprawozdań dotyczących przebudowy wewnątrz cerkwi unickich w duchu prawosławnych oczekiwał oberprokurator św. Synodu A. Protasow; M.Я. Морозкин, *Восоединение унии*, „Вестник Европы, Журнал истории, политики, литературы” 1972, R. 7, t. 8, s. 543. I. Smolitsch, *Geschichte der Russischen Kirche...*, s. 205–206, 297.

*miejscach bronił świętości, wszędzie był za to srogo karany, jak w Czyżach, Szczytach, Berezowie*²⁴. Nie wszędzie zbiórka podpisów księży unickich pod prośbą o przyłączenie unitów z Kościołem prawosławnym przebiegała gładko, ośrodkiem buntu stał się obwód białostocki, szczególne wierni parafii w Kleszczelach, Czyżach i Nowoberezowie: *Средиточием враждебного движения воссоединению в литовской епархии была Белостокская область. В этой области в описываемую нами эпоху было 49 унитских церквей. Когда викарий Иосифа Семашко, брестский епископ Антоний Зубко стал отбирать от священников Белостокской области подписки о желании их присоединиться к православию, то из 49. Священников этой области 15 совершенно отказались дать подписки. Руководителями или главными зачинщиками этого движения оказались три человека: 1. Протоерей клецевской церкви Сосновский, еще в 1812 г. взятый под арест и выведенный в другие губернии по политическим делам, следовательно человек неблагонамеренный более в политическом чем в религиозном отношении; 2. Священник чижевской церкви Фавст Говорский; 3. Священник новоберцовской [nowoberezowskiej] церкви Антоний Пеньковский*²⁵.

Za „prowodyrów” buntu uznano protojereja cerkwi w Kleszczelach, ks. Sosnowskiego, któremu wypomniano, że już w 1812 r. został usunięty z parafii z przyczyn politycznych; wskazywano ponadto ks. Faustyna Goworskiego z cerkwi w Czyżach oraz ks. Antoniego Pieńkowskiego z cerkwi w Nowym Berezowie²⁶. W 1838 r. niepokorni duchowni z obwodu białostockiego wystosowali skargę na prześladowania religijne niezgodne, zdaniem 15 podpisanych kapłanów, z manifestem cara Mikołaja z 15 X 1807 r., w którym władca gwarantował poddanym wolność religijną²⁷. Efekt był taki, że część księży objęto dozorem policyjnym, inni zostali wysłani do Kostromy lub klasztoru w Torokaniach. Jak uznała władza, problem został rozwiązany dzięki podpisom złożonym pod prośbą o zjednoczenie unitów z Cerkwią prawosławną²⁸. Kilka lat później władze podjęły akcję remontu starych i budowy nowych prawosławnych cerkwi parafialnych. W piśmie z 17 II 1841 r. zostały wymienione cerkwie w Pużyczach, Zubaczach, Milejczycach i Rogaczach; świątynia w Milejczycach wymagała pomalowania ikonostasu, w Rogaczach zaś – nowych ikon, m.in. 12 apostołów i Chrystusa²⁹.

²⁴ H. Mościcki, *Unici...*, s. 73.

²⁵ М.Я. Моршкин, *Воссоединение уни...*, s. 561.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem, przyp. 1.

²⁸ Ibidem, s. 561–568.

²⁹ НГАБ, ф. 2, ор. 21, д. 637, Ведомость об устройстве приходских церквей от 17 II 1841, к. 3–10.

Trzeba podkreślić, że administracja dbała o artystyczny poziom wykonywanych prac, czego potwierdzenie znajdujemy w dokumentach odnoszących się np. do przebudowy cerkwi parafialnych w Grodzisku oraz Czarnej³⁰. Przedstawiciel Litewskiego Konsystorza Duchownego w piśmie do władz guberni grodzieńskiej przypomniał, iż w czasie remontu cerkwi w Grodzisku i Czarnej³¹ (przeprowadzonego w 1843 r.) zdecydowano o wzniesieniu ikonostasów oraz namalowaniu nowych ikon. Malarz Grotow³², jak poinformował dziekan drohiczyński Baranowski, wykonał zadanie niedostatecznie dobrze, toteż polecono mu wprowadzenie poprawek. Te okoliczności spowodowały przesunięcie w czasie ceremonii wyświęcenia cerkwi³³.

Przynajmniej do powstania styczniowego koszty wielu inwestycji ponosili parafianie. Lata po upadku powstania przyniosły zmiany w polityce wyznaniowej w imperium: *До начала 60-х годов XIX в. Литовско-Виленская епархия, включавшая в себя и белорусские земли (Гродно, Брест, Слоним, Волковыск и др.), практически не получала из государственной казны помощи на церковное строительство, а местные ресурсы не позволяли осуществлять его в нужном объеме. Более того, местные помещики, преимущественно католики, всячески бойкотировали рекомендации властей строить и ремонтировать церкви, в которых духовно окормлялись подвластные им православные крестьяне*³⁴. Taką formę władze zapewne uznały za niewystarczającą, po klęsce powstania styczniowego wydzielono bowiem ze skarbu państwa fundusz liczący ponad 500 tys. rubli, przeznaczony na budowę cerkwi i ich wyposażenie, napływały też datki z całego imperium³⁵. Jednym z inicjatorów udzielenia takiej formy pomocy lokalnym parafiom był generał Michał Murawjow³⁶. Nieco później gubernator Grodna generał-major Iwan Skworcow w specjalnym okólniku

³⁰ Ibidem, f. 2, op. 11, d. 1131, О проверке художественной работы художника Гротова провденной им при устройстве Гродиской и Чернянской православных церквей, 1 VI 1850–14 VII 1850, k. 4–5.

³¹ Czarna Wielka, Czarna Średnia i Czarna Cerkiewna – trzy wsie w powiecie bielskim, gmina Grodzisk, zob. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 15, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1900, s. 349–350.

³² Nie udało się znaleźć więcej informacji o artyście.

³³ НГАБ, f. 2, op. 11, d. 1131, k. 4–5.

³⁴ В.Н. Черепица, *Звенья цепи единой. О больших и малых событиях в истории Гродненщины XIX–XX ст. Монография*, Гродно 2009, s. 180 i n.

³⁵ Ibidem, s. 181.

³⁶ Michał Murawjow „Wieszatiel” (1796–1866), rosyjski generał i działacz państwowy, od 1828 r. wicegubernator witebski i mohylewski, w latach 1861–1865 generał-gubernator Litwy; krwawo stłumił powstanie styczniowe na Litwie i Białorusi, wprowadzając bezwzględny terror, za co został napiętnowany przydomkiem „Wieszatiel”, *Nowa Encyklopedia Powszechna*, t. 4, red. B. Petrozolin-Skworowska, Warszawa 1997, s. 334.

wysłanym 12 XII 1863 r. wyrażał nadzieję, iż działania Michała Murawjowa w Wilnie staną się wzorem dla podobnych inicjatyw w guberni grodzieńskiej.

Najbliższe lata miały się stać okresem niezwyklego ożywienia budowlanego i bujnego rozkwitu świątyń prawosławnych: „60–70-е годы XIX века – время невиданного в истории Гродненщины подъема православного храмостроительства. Не было в ту пору здесь ни одного уголка, где бы ни шло строительство или обновление обветшалых храмов. За ходом этих работ с большим вниманием следили не только местные, но и столичные власти³⁷. Oczywiście przy tak dużym ruchu budowlanym wzrosło zapotrzebowanie na ikony do nowo powstających cerkwi. Malarzy ikon szukano przede wszystkim w Wilnie, Petersburgu i Moskwie. Nie wiadomo, czy istniały miejscowe warsztaty malowania ikon, spośród lokalnych twórców znamy tylko Kiryła i Mikołaja Michnowów³⁸.

Kirył Michnow, zapewne samouk, był czynny w pow. bielskim od około połowy XIX w. i tworzył na potrzeby lokalnych świątyń³⁹. Warsztat przejął syn Kiryła, Mikołaj⁴⁰. W 1875 r. Mikołaj Michnow na zlecenie ks. Kaliksta Balcewicza, proboszcza parafii prawosławnej w Czarnej Cerkiewnej, namalował kilka ikon do carskich wrót⁴¹, zaś w 1890 r. odnawiał miestne ikony Zbawiciela i Bogurodzicy w ikonostasie cerkwi Woskresieńskiej w Bielsku Podlaskim. Jego dziełem był też (zachowany) ikonostas do cerkwi Troickiej w Bielsku oraz ikona *Trzech Świętych Wileńskich* namalowana w 1896 r. do cerkwi w Czyżach⁴².

Obaj malarze byli autorami ikon do kilku cerkwi położonych na północ od rzeki Narew, na wschodzie co najmniej do Czyż i Orli, na południu zapewne po

³⁷ В.Н. Черепица, *Звенья...*, s. 204–205; J. Maroszek, *Dziedzictwo unii...*, s. 35–37; zdaniem J. Maroszka po powstaniu stycznym przeprowadzono pełną przebudowę krajobrazu kulturowego ziem zabranych przy okazji dokonywania zmian w obrazie budownictwa sakralnego, *Dziedzictwo unii...*, s. 34.

³⁸ Z. Romaniuk, *Karol Michnow*, [w:] *Słownik biograficzny białostocko-lomżyńsko-suwalski*, z. 2, red. A. Dobroński et al., Białystok 2003, s. 98–99.

³⁹ Dziełem lokalnego artysty była namalowana w 1850 r. do cerkwi w Odrynkach na płótnie ikona *Ostatnia Wieczera* (skradziona w 1987 r.), rok później Kirył ofiarował cerkwi pw. św. Michała Archanioła w Żurobicach swoje dzieło, ikonę św. Mikołaja; do 1992 r. w cerkwi św. Mikołaja Cudotwórcy w Koźlikach istniały dwa olejne obrazy z warsztatu Michnowa, namalowane na płótnie w 1854 r.: *Trójcy Świętej* i *Matki Boskiej Hodyszewskiej* (skradzione); *ibidem*.

⁴⁰ Mikołaj Michnow (1850–1902), malarz czynny od połowy lat 70. XIX w.; mieszkał w Brańsku, *ibidem*.

⁴¹ Praca nie spełniła oczekiwań zleceniodawców; Aleksy Wołkowski, proboszcz parafii w Czarnej w 1891/92 r., napisał: „Malowidła dalekie są od doskonałości, ponieważ wykonał je malarz-samouk Michni [sic!], mieszczanin z miasteczka Brańska. Stare ikony miestne [Zbawiciela i Matki Bożej], które dano mu do odnowienia, zepsuł dokładnie (...) prawosławne oblicza”; *ibidem*.

⁴² *Ibidem*.

okolice Drohiczyzna, a na zachodzie do Brańska. Dzieła Michnowów nie posiadają znaczących walorów artystycznych. Ich działalność (niezbadaana do dziś w sposób dostateczny) zaspakajała potrzeby lokalnych cerkwi w zakresie ikon i odnawiania starych obrazów. Ich twórczość zapewne nie do końca spełniała oczekiwania zleceniodawców, być może wchodziły w grę także kwestie polityczne⁴³.

Zapewne ze względu na wielość zleceń w Wilnie rychło powstała pracownia malowania ikon, założona w styczniu 1865 r. przez dwóch przedsiębiorczych malarzy: Mikołaja Tichobrazowa⁴⁴ i Wasilija Wasiliewa⁴⁵. W grudniu 1864 r. obaj artyści zawarli kontrakt z wileńskim komitetem gubernialnym budowy cerkwi, podejmując się utworzyć *в городе Вильно мастерскую для художественных работ по иконостасам строящихся и обновляемых православных церквей в Виленской губернии*⁴⁶. Malarze zobowiązali się przyjąć do pomocy innych artystów *znających swoją pracę* oraz uczniów wyznania prawosławnego, w obu przypadkach ciesząc się nieposzlakowaną opinią. W pracowni miały powstawać ikony zamawiane przez komitet do każdej wiejskiej cerkwi i ikonostasu, przy czym prace nad nimi winny trwać najwyżej cztery tygodnie, niezależnie od wielkości zamówienia. Wszystkie ikony, jak głosił kontrakt, powinny być wykonane zgodnie z projektem architektonicznym, techniką olejną, na płótnie, *według danych historycznych i w stylu prawosławnym*. Kontrakt określał również ceny na konkretne dzieła: ikony namiestne przeznaczone do pierwszego rzędu ikonostasu wyceniono na 25 rubli za każdą, ikonę z przedstawieniem Ostatniej Wieczerzy – 35 rubli, wizerunki na królewskich drzwiach ikonostasu, zależnie od liczby obrazów (cztery lub sześć) – od 30 do 40 rubli. Praca przy obustronnym malowaniu krzyża *zaprestolnego* została wyceniona na 35 rubli⁴⁷. Uściślono wycenę ikon wielopostaciowych: w przypadku namiestnych do ceny należało doliczyć 10 rubli, niezależnie od liczby postaci, w ikonach wyższych rzędów – 5 rubli. Pakowanie dzieł należało do malarzy, którzy przekazywali przygotowane do przewozu ikony komitetowi, ten zaś zajmował się transportem prac do określonych miejscowości⁴⁸.

⁴³ Ostatnio na ten temat: D. Stankiewicz, *Czyże – odkrycie po śmierci zabytku (malowidła orlańskiego mistrza)*, „Над Бугом і Нарвою” 2013, nr 1, s. 25–29.

⁴⁴ Mikołaj Tichobrazow (1820–1874), rosyjski malarz historyczny i rodzajowy, studiował w akademii petersburskiej w latach 1835–1844, od 1859 r. profesor tytularny akademii; Thieme–Becker, t. 33, Leipzig [sine anno], s. 134.

⁴⁵ Wasilij Wasiliew (1829–1894), rosyjski malarz religijny, w 1851 r. uzyskał dyplom w dziedzinie sztuki, Thieme–Becker, t. 43, Leipzig 1942, s. 177; В.Н. Черепица, *Звенья...*, s. 206.

⁴⁶ В.Н. Черепица, *Звенья...*, s. 205.

⁴⁷ Ibidem, s. 206.

⁴⁸ Ibidem.

20 I 1865 r. przedstawiciel gubernialnego komitetu grodzieńskiego do spraw budowy cerkwi rozesał informację o istnieniu wileńskiej pracowni do wszystkich powiatowych komitetów guberni. Odzew był szybki, zainteresowane komitety powiatowe guberni grodzieńskiej pytały najczęściej o rozmiary ikon, postulując, by były one dostosowane do typowych ikonostasów, przewidzianych jako wyposażenie cerkwi przeznaczonych dla 300 lub 700 wiernych. W celu przyspieszenia procesu składania zamówień założyciele pracowni zwrócili się z prośbą o poparcie do gubernatora wileńskiego K. von Kaufmana, ten zaś 22 VI 1865 r. zarekomendował gubernatorowi grodzieńskiemu I. Skworcowowi prace wileńskiej pracowni: *дабы дать возможность академику Васильеву большим числом заказов улучшить достоинство образов и понизить цены на оные*⁴⁹. Efektem tych przedsięwzięć były liczne zamówienia napływające do pracowni z komitetów cerkwi guberni grodzieńskiej.

Wileńska pracownia nie była jedyną, której dzieła trafiały do cerkwi na interesującym nas obszarze. W sierpniu 1867 r. jeden z założycieli pracowni w Wilnie, Wasilij Wasiliew, nazywający sam siebie *академик византийской живописи*⁵⁰, pisał do gubernatora grodzieńskiego, iż od 18 lat prowadzi pracownię ikon w Petersburgu i proponuje ceny niższe niż malarze wileńscy⁵¹.

Nowym szefem pracowni wileńskiej od 1866 r. został Iwan Trutniew⁵². Między pracowniami w Wilnie i Petersburgu rychło doszło do ostrej rywalizacji, przejawiającej się m.in. obniżaniem cen na ikony przeznaczone do cerkwi guberni grodzieńskiej⁵³. Mimo że Wasiliew szukał poparcia w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych, duchowieństwo prawosławne częściej składało zamówienia w pracowni Trutniewa, ponadto zaś u niejakiego Trechnera i malarzy moskiewskich⁵⁴. U tych ostatnich w październiku 1873 r. złożyli zamówienie członkowie bractwa cerkiewnego z podbiałostockiej miejscowości Fasty, przebywający właśnie w Moskwie⁵⁵. Przedstawiciele cerkwi w Boćkach zwrócili

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ НГАБ, ф. 97, оп. 1 д. 112, к. 1–21; В.Н. Черепица, *Звенья...*, s. 206.

⁵² Iwan Trutniew (1827–1912), rosyjski malarz, studiował w akademii petersburskiej w latach 1851–1859, od 1866 r. był dyrektorem wileńskiej szkoły rysunkowej i autorem wielu ikon do ikonostasów w cerkwiach na terenie wschodniej Polski; Thieme–Becker, t. 33, Leipzig [sine anno], s. 456; zob. także В.Н. Черепица, *Мастер исторического жанра, Академик живописи И.П. Трутнев (1827–1913)*, [w:] *Не потеряь связующую нить, История Гродненщины XIX–XX ст. в событиях и лицах (исследования, документы, комментарии)*, Гродно 2003, s. 61–63.

⁵³ НГАБ, ф. 97, оп. 1 д. 112, к. 21; В.Н. Черепица, *Звенья...*, s. 207.

⁵⁴ НГАБ, ф. 97, оп. 1 д. 364, к. 1, 4, 5; В.Н. Черепица, *Звенья...*, s. 207 i p.

⁵⁵ НГАБ, ф. 97, оп. 1 д. 364, к.1, 4, 5; В.Н. Черепица, *Звенья...*, s. 208.

się do Dymitra Nowskiego, protoprezbitera katedry Uspienskiej w Moskwie, z prośbą o pomoc i przygotowanie ikon do przebudowywanej świątyni. Zamówienie boćkowskich parafian zostało przyjęte⁵⁶.

Niekiedy ikony zamawiano do lokalnych świątyń z odmiennych powodów. Mieszkańcy wsi Topczewo w 1864 r. zyskali ulgi w opłatach skarbowych; jak zanotował sędzia pokoju powiatu bielskiego N. Malak, wdzięczni wieśniacy zebrali 50 rubli srebrem i przekazali ów fundusz sędziemu, prosząc o zakup ikony św. Aleksandra Newskiego⁵⁷.

Z korespondencji grodzieńskiej izby własności państwowej z Litewskim Konsystorzem Duchownym wynika, iż w niektórych przypadkach decyzję o zamówieniu ikon podejmowała hierarchia cerkiewna, która wskazywała miejsce zakupu: *А образов от Московского купца Александра Сергеевича Титова, жительствоющего в приходе Троицы на Капельниках Суцевской части в собственном доме под № 663 или от купцов и живописцев*⁵⁸. Można wysnuć wnioski, iż kontakty z moskiewskimi kupcami i malarzami ikon ceniono najwyżej.

W latach 1869–1870 przeprowadzono przegląd świątyń prawosławnych w guberni grodzieńskiej, dokonując spisu sprzętów cerkiewnych i określając potrzeby cerkwi⁵⁹. Wśród lakonicznych wzmianek wyliczających cerkiewne sprzęty w kilku świątyniach dekanatu szereszewskiego znalazła się wiadomość o starym ikonostasie w cerkwi parafialnej pw. św. Piotra i Pawła w Lewkowie, zapewne tym samym, który został odnaleziony przed kilku laty⁶⁰. Nowy dębowy ikonostas umieszczono w cerkwi w 1881 r. i wyświęcono 8 listopada tegoż roku. Jego fundatorem był mieszkaniec wsi Łuka Grzegorz Birycki⁶¹.

⁵⁶ НГАБ, ф. 97, оп. 1 д. 364, к.1, 4, 5; В.Н. Черепица, *Звенья...*, s. 208.

⁵⁷ НГАБ, ф. 10, оп.15 д. 54, к. 207, О облегчение крестьян в уплате оброков, 9 IV 1864–29 XII 1864; sędzia dodał, że niemal dwie trzecie mieszkańców wsi to katolicy.

⁵⁸ НГАБ, Гродна, ф. 31, оп. 3, д. 362, Дело о снабжении инвентарем православные церкви в Гродненской губернии, 18 VIII 1858, к. 17, 17v. Podobnie wskazywano, gdzie należy kupić szaty kapłańskie, przedmioty ze srebra i miedzi.

⁵⁹ НГАБ, Гродна, ф. 97, оп. 1, д. 256, к. 37v–83v, О сборе сведений о количестве церковной утвари, книг, колоколов и др. в православных церквях Гродненской губернии, 30 V 1869–3 XI 1870.

⁶⁰ Ibidem, к. 37v–39, 7 IX 1869 r. Zob. także: M. Bołtryk, *Stara cerkiew w Starym Lewkowie*, „Przegląd Prawosławny” 2010, nr 1, s. 13. Ikonostas zapewne został wymieniony w wizytacji z 1727 r.: „Deisis z Ap[osto]łami Stary, obrazow namiestnych półszusta obrazow wielkich osim a małych dwa, moskiewskich cztery”; Archiwum Państwowe w Lublinie, Chełmski Konsystorz Greckokatolicki, Wizyty cerkwi diecezji brzeskiej dekanatu kamienieckiego, sygn. 101, k. 4–4v, 405.

⁶¹ „Литовския Епархіальныя ведомости” 1881, nr 20, s. 417, „Литовския Епархіальныя ведомости” 1882, nr 18, s. 348.

Proces wyposażania cerkwi trwał wiele lat. Z 1869 r. pochodzi uwaga świadcząca o skromności istniejących ikonostasów w cerkwi pw. św. Jana w Narwi⁶² i pw. Narodzenia Matki Boskiej w Dubinach, gdzie nie było ikony chramowej: *Иконы храмовой Рождества не имеется*⁶³. Spośród cerkwi dekanatu wysokoliteńskiego nowe przegrody ołtarzowe istniały w dwóch – w Milejczycach⁶⁴ i Rogaczach⁶⁵, natomiast w Zubaczach, Tokarach i Telatyczach odnotowano obecność starych ikonostasów⁶⁶. W świątyniach dekanatu bielskiego największe niedostatki odnotowano w Puchłach⁶⁷ i Bielsku (cerkiew Woskresieńska)⁶⁸. W obu brakowało wielu ikon, także w ikonostasie. Lepsza sytuacja panowała w tym czasie w dekanacie drohiczyńskim⁶⁹, ikon brakowało w trzech cerkwiach: w Andryjankach⁷⁰, Boćkach⁷¹, w Czarnej Cerkiewnej zaś odnotowano brak nowego ikonostasu⁷².

Nie we wszystkich cerkwiach dekanatu kleszczelskiego zaopatrzenie w ikony było odpowiednie⁷³. Cerkiew pw. św. Mikołaja w Kleszczelach była pod tym względem w zadowalającej sytuacji⁷⁴. Podobnie wyglądała sytuacja w cerkwiach parafialnych w Czyżach (Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny), Nowoberezowie (św. Jana Teologa), Orli (św. Michała⁷⁵), Starym Korninie

⁶² НГАБ, ф. 97, оп. 1, д. 256, к. 37v, 7 IX 1869 r.; „Наревская Йоанниковская – переделана из филиального костела, имеется иконостас хотя бедный но приличный”.

⁶³ „Иконостас самой простой работы, к тому же – ветхий”, *ibidem*.

⁶⁴ Cerkiew św. Barbary, 6 VII 1869 r., *ibidem*.

⁶⁵ Cerkiew Narodzenia Matki Boskiej, *ibidem*, k. 69v–70.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ *Ibidem*, k. 72.

⁶⁸ *Ibidem*, k. 72.

⁶⁹ *Ibidem*, k. 74v–77. W dokumencie znalazła się interesująca uwaga, iż do czasu sporządzenia notatki nie zrealizowano zamiaru zamiany prawosławnej cerkwi św. Trójcy na kościół rzymskokatolicki, zaś msze są odprawiane w kaplicy św. Barbary nieistniejącego klasztoru prawosławnego.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ *Ibidem*, k. 78–78v, 22 VII 1869 r.

⁷⁴ Zdaniem autora notatki „В одной утварь (...) иконостасы (...) находятся в совершенном и удивительном количестве и благолепии”; *ibidem*.

⁷⁵ Wizytacja ks. M. Michniakiewicza przeprowadzona w 1784 r. odnotowała „Ołtarz wielki snycerskiej roboty w statui, aniołki, kapitele, Obłoki, Promienie, Sztukatele różne rznięty (...) z obrazem Naysw. Panny Pana Jezusa na Ręku piastującej na Płotnie malowany na którym Sukięka y Korony Malarskiego złota i Srebra (...) [Ołtarze] N 2 Jeden z obrazem S° Jana Ewangelisty w górze zaś obraz S° Symeona Słupnika na płótnie malowany. 2gi z obrazem Matki Boskiej na tabulaturze malowanym w górze drugi Pana Jezusa Ukrzyżowanego. 3ci ołtarz snycerskiej roboty staroswieckiej malowany partem pozłacany z obrazem Spasytela na tabulaturze malowanym 4ty z obrazem Matki Boskiej z mensą. Item obrazów różnych pomalowanych starych N4”; Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, Wilno [dalej cyt.: LVIA], Zbiór duchownego konsystorza litewskich unitów, Akta wizytacji cerkwi dekanatu bielskiego, f. 634-1-51, Wizytacja cerkwi pw. św. Michała w Orli, k. 13.

(św. Michała), Dubiczach (Opieki Matki Boskiej) i Podbielach (Przemienienia Pańskiego)⁷⁶. Natomiast cerkiew św. Jana Chrzciciela w Szczytach, choć zdaniem wizytatora dobrze zaopatrzona, potrzebowała zmiany ikon namiestnych Pantokratora i Bogarodzicy, te umieszczone w ikonostasie nie spełniały wymogów teologicznych i estetycznych, ponieważ były *написаны не искусным живописцем*⁷⁷. Nowego ikonostasu potrzebowały z kolei cerkwie w Kośnej (św. Józefa⁷⁸) i w Wólce (św. Michała)⁷⁹.

Cerkiew katedralna w Białymstoku, wzniesiona przed połową XIX w.⁸⁰, była w pełni wyposażona w ikony, choć brakowało jeszcze świeczników do ikon namiestnych i do dwóch innych ikon w ikonostasie⁸¹. Inne cerkwie dekanatu białostockiego, m.in. w Gródku⁸², Zabłudowie, Surażu i Topilcu, były dostatecznie dobrze zaopatrzone w ikony⁸³. W trzech świątyniach poziom malarstwa ikonowego w ikonostasach uznano za niezadowalający: w Nowej Woli, Dojlidach i Choroszczy⁸⁴, w cerkwiach w Fastach i Knyszynie brakowało ikon 12 świętów⁸⁵. Być może na potrzeby lokalnych świątyni pracował nieznanymi bliżej twórca ikon i kiotów, zamieszkały w Białymstoku przy ul. Bazarnej w domu Zabłudowskiego⁸⁶.

Przeгляд świątyni dekanatu sokólskiego wykazał różne niedostatki⁸⁷, najtrudniejszą zaś sytuację okazała się mieć pod tym względem nowo zbudowana cerkiew pw. św. Jerzego w Jurowlanach, której z powodu poważnych braków w wyposażeniu nie można było wyświęcić⁸⁸. Tę samą ocenę

⁷⁶ [W cerkwi] „находится в такомже состоянии и в особенных средств не нуждается”, НГАБ, f. 97, op. 1, d. 256.

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ Wizytacja przeprowadzona w 1784 r. odnotowała wyposażenie cerkwi pw. św. Mikołaja, zob. LVIA, Zbiór duchownego konsystorza litewskich unitów, Akta wizytacji cerkwi dekanatu bielskiego, f. 634-1-51, Wizytacja cerkwi pw. św. Józefa w Kośnej, k. 8.

⁷⁹ НГАБ, f. 97, op. 1, d. 256.

⁸⁰ НГАБ, f. 97, op. 1, d. 256, k. 80, 19 X 1869 r.; J. Kotyńska-Stetkiewicz, *Sobór katedralny...*, s. 46.

⁸¹ Ibidem.

⁸² „Все нужды храма удовлетворены местными средствами”, НГАБ, f. 97, op. 1, d. 256, k. 80.

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ Ibidem, k. 81.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ М.Г. Милаковский, *Очерк Белостока в историческом, этнографическом и бытовом отношениях*, Белосток 1897, s. 103. Z suchej notatki trudno wywnioskować więcej; nie wiemy, czy istotnie mieszkaniacy kamienicy Zabłudowskiego zajmowali się malowaniem ikon, czy tylko ich odnawianiem.

⁸⁷ Rozmaite niedostatki istniały m.in. w cerkwiach w Sokółce, Ostrowie, Jurowlanach, Sidrze, Wasilkowie, Nowym Dworze i Kuźnicy brakowało szat liturgicznych, sprzętów cerkiewnych, dzwonów, świeczników i innych przedmiotów, НГАБ, f. 97, op. 1, d. 256, k. 81.

⁸⁸ Ibidem, k. 83–83v.

wystawiono cerkwiom śś. Piotra i Pawła w Wasilkowie i Przemienienia Pańskiego w Siderce⁸⁹.

Przeгляд cerkwi prawosławnych przeprowadzony w latach 1871–1872 przez biskupa brzeskiego Eugeniusza wykazał, że w cerkwi św. Barbary w Drohiczynie, niegdysiejszej świątyni klasztoru św. Trójcy istniejącego do 1819 r., równie małej, jak wiekowej, jak zapisał wizytator, znajduje się kilka starych obrazów⁹⁰. Niestety, nie podano ani opisów, ani tematów owych dzieł, toteż ich identyfikacja nie jest możliwa. Nie wiemy również, co się stało z tymi obrazami.

Dzieje malarstwa ikonowego na historycznym Podlasiu pozostają tematem słabo rozpoznanym przez naukę. Jedną z przyczyn takiego stanu rzeczy to bardzo niewielka liczba zachowanych zabytków. Choć historycy piszą o cerkwiach prawosławnych, które zakładano na Podlasiu już w XV i XVI w., zabytki XV-wieczne pozostają w ogóle nieznane, późniejsze zaś są także bardzo nieliczne. Z czego wynika ów brak zabytków w regionie, w którym istniało tak wiele świątyń prawosławnych?

Można zaryzykować tezę, że ikony z okresu XVI–XVIII w., istniejące tu niegdyś w dużej liczbie, zostały zniszczone z jednej strony w czasie XIX-wiecznej rusyfikacji tych ziem, z drugiej zaś w czasie obu wojen światowych. Przypuszczeniu, że „ikony moskiewskie” uległy zniszczeniu w okresie unickim, przeczy fakt ich istnienia w pokaźnej liczbie w XVIII w., o czym świadczą m.in. zapisy w cytowanej księdze wizytacji; w wielu cerkwiach odnotowano obecność ikon moskiewskich⁹¹. Wiele ikon wywieziono do Rosji wraz z ewakuowaną ludnością cywilną w czasie I wojny. W znacznej mierze były to słynące łaskami wizerunki Matki Boskiej, m.in. z Supraśla, Białegostoku i innych miejscowości⁹². Niewiele z tych zabytków wróciło na Podlasie.

Skąd docierały wzory ikonograficzne i autorzy wczesnych dzieł? Dla XVI w. mamy potwierdzone kontakty z ośrodkami na Bałkanach, serbscy artyści tworzyli dekorację cerkwi w Supraślu i – co bardzo prawdopodobne – ikony do cerkwi podlaskich. Brak dowodów na kontakty podlaskich cerkwi z Cerkwią moskiewską, być może więc to artyści bałkańscy tworzyli najstarsze ikony na Podlasiu? Mogą o tym świadczyć bardzo nieliczne zachowane zabytki: oprócz supraślskich fresków ikony Matki Boskiej „Znamienije” z Topilca oraz Hodegetrii z Bielska.

⁸⁹ Ibidem.

⁹⁰ Ibidem, f. 97, op. 1, d. 324: О результатах осмотра православных церквей в Брестском и Бельском уездах 1871–1872, к. 1–6v.

⁹¹ Księga wizyty dziekańskiej, passim.

⁹² Zob. G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Święte miejsca i cudowne ikony. Prawosławne sanktuaria na Białostoczczyźnie*, Białystok 2006, passim.

Ikony z następczej epoki, z XVII i XVIII w., w wielu przypadkach były zapewne dziełem lokalnych mistrzów. Świadczy o tym poziom zachowanych zabytków, m.in. z cerkwi w Mielniku, Grodzisku, Białowieży, Milejczycach, Telatyczach, szczególnie zaś znana dziś tylko z dokumentacji, niezachowana dekoracja malarska cerkwi w Czyżach. Ikony, które przetrwały do dziś, reprezentują bardzo różny poziom artystyczny i cechy formalne, toteż trudno przy obecnym stanie badań ustalić ich proveniencję. Niewielka grupa zabytków z cerkwi św. Michała w Bielsku wykazuje związki z malarstwem białoruskim, zaś w niektórych ikonach z cerkwi św. Mikołaja w Drohiczynie i św. Piotra i Pawła w Siemiatyczach można odnaleźć związki ze sztuką ukraińską.

Intrygująca dla badacza jest obecność wielu dość wczesnych zabytków w podlaskich cerkwiach cmentarnych. Można przypuszczać, że w XIX w. przy wznoszeniu nowych cerkwi prawosławnych wiele drewnianych unickich cerkwi przeniesiono na cmentarze, często wraz z wyposażeniem, czego potwierdzenie przynoszą archiwalne dokumenty. Wiele wczesnych ikon także dziś znajduje się w cerkwiach cmentarnych. Również jedna z najstarszych znanych dziś ikon w regionie, Matka Boska „Znamienije” z Topilca, została odnaleziona w lokalnej cerkwi cmentarnej.

Gwałtowne przemiany kulturowe wprowadzane przez zaborców na Podlasiu przez cały XIX w. z całą konsekwencją i dużym nakładem środków to temat nadzwyczaj ważny dla poznania i właściwej oceny kultury regionu. Niestety, nadal pozostaje on rozpoznany zbyt słabo. Przedstawione wyżej procesy mogą nam dać pojęcie o nierzadko dramatycznych wydarzeniach, które są elementem historii naszego regionu, lecz ich pełne poznanie wymaga dalszych badań.

Summary

New beginning. The equipment of Orthodox churches in Białystok District and the neighbouring lands around 1839 and after

The process of liquidation of the Greek Uniate Church in the historic area of Podlasie and its effects for the development of the region is one of the subjects least recognized by science. At the time, the cultural image of Podlasie changed rapidly. Within fifty years, many Orthodox churches were built, where icons from Russian workshops of different towns were placed.

In many Uniate churches in the Białystok District, new iconostases were erected as early as in the years 1835–1836 or even before. According to the

report from 1836, among 2,520 Uniate churches (presumably in both dioceses, the Lithuanian and Belarusian one), 891 were equipped with iconostases, 286 out of which were old and 605, newly built. Those works were carried out within less than two years, in the context of resistance from the believers and the Uniate clergy. According to the official statistics, in Lithuania and Belarus there were 2,006 Uniate parish priests and 342 Basilian ones. 1,305 out of them signed the Act of Union, while 106 parish priests were sent into exile to Siberia.

The changes did not only concern the Orthodox Church. An altar wall was built in the chapel of a former magnate residence of Branicki family, which became a "travel palace" when the town was taken over by the Russians. During the general renovation of the building, carried out from 1826, Aleksander Newski school Orthodox church was created on the ground floor of the palace, in the column hall connecting the main body with the south-east wing. It was consecrated on 16th October 1830.

The changes affected the insides of all the Podlasie Orthodox churches: before 1835, the church in Dubiny next to Hajnówka received a new iconostasis; in January 1836, there were new iconostases in churches in Tokary, Tełatycze, Rogacze, Milejczyce and Pużycze, and the church in Zubacze, closed by the church authorities before, was regarded as too old to build a new altar wall in it. In the Orthodox church in Białowieża, there was no iconostasis because there were not enough funds for it. In March 1837, it was found that thanks to the efforts of the priest, the iconostasis was erected but was not yet painted. There were also no icons in the bottom tier.

Monthly reports of powiat military commanders include information of the construction of Orthodox churches in particular towns and the attitudes of residents. Not everywhere did the collection of signatures of Uniate priests under the request for joining Uniates and the Orthodox Church take place smoothly. The Białystok District was the centre of rebellion, particularly in Kleszczele, Czyże and Nowoberezowo. In 1838, rebellious priests of the Białystok District complained for religious persecution, according to the 15 priests who placed their signatures, non-compliant with the manifest of tsar Nicholas of 15th October 1807, in which the ruler guaranteed religious freedom to all his subjects. Some of the priests were subject to police supervision; others were sent out to Kostroma or Torokanie monastery.

A few years later, the authorities began to renovate old parish Orthodox churches and construct new ones.

The authorities cared about the artistic value of the works, which is proved by documents referring to e.g. conversion of parish Orthodox churches in Grodzisk and Czarna. A representative of Lithuanian Consistory reminded the authorities of Grodno province in a letter that during the renovation of the Orthodox churches in Grodzisk and Czarna in 1843, a decision was taken

of erecting iconostases and painting new icons. The painter, Grotov, had not done the task properly enough, so he was ordered to make improvements.

At least until the January Uprising, the costs of many investments had been borne by the parishioners. After the defeat of the uprising, a fund was separated from the State budget amounting to over 500 thousand roubles, for the purpose of construction and equipment of churches. Contributions also came from all over the empire. General Mikhail Muravyov was one of the initiators of granting such help to the local parishes. Sometime later, the governor of Grodno, General Major Ivan Skvortsov expressed hope in a special circular letter of 12th December 1863 that the activities of Mikhail Muravyov in Vilnius would be a model for similar initiatives in the Grodno province.

In the context of such intensive construction movement, the demand for icons for the newly-built churches was increasing. Icon painters were sought first of all in Vilnius and Petersburg, but also in Moscow. We do not know whether there were any local workshops; out of the local artists we only know Kiril and Nicholas Mikhnov. Both painters were the authors of icons for a few Orthodox churches located north of the Narew River, in the east at least up to Czyże and Orla, in the south probably up to the area of Drohiczyn and in the west, up to Brańsk.

Because of a high number of orders in January 1865, an icon painting workshop was established in Vilnius by two resourceful painters, Nikolai Tikhobrazov and Vasily Vasilyev. Both of them concluded a contract with the Vilnius provincial church construction board, committing themselves to set up in Vilnius a workshop working for the needs of new churches in the Vilnius province. The workshop was to manufacture icons ordered by the board for each rural church and iconostasis; the works should not exceed four weeks regardless of the volume of the order. Pursuant to the contract, all the icons were to be made in accordance with the architectural design, with the oil technique, on canvass, in compliance with historical data and in the Orthodox style. The contract determined precise prices. Packaging of ready icons was the task of the painters, who handed the icons prepared for transport to the board; the board, in turn, dealt with the transport of the works to particular places.

In January 1865, a representative of the Grodno provincial church construction board sent the information of the existence of the workshop to all the poviat boards in the province. The interested poviat boards of the Grodno province usually asked about the dimensions of the icons, calling for adjusting the dimensions to typical iconostases, designed as the equipment of churches for 300 or 700 people. So as to accelerate the process of placing orders, the founders of the workshop asked the Vilnius governor K. von Kaufman for support, and in June 1865 he recommended the works of the workshop to Grodno governor, I. Skvortsov. The effects of those efforts were numerous

orders coming to the workshop from boards of the Grodno province. The Vilnius workshop was not the only one whose works went to churches in the discussed area. In August 1867, one of the founders of the Vilnius workshop, Vasily Vasilyev, wrote to the Grodno governor that he had been running an icon workshop in Petersburg for 18 years and offered prices lower than those of Vilnius painters.

In 1866, Ivan Trutnev became the manager of the Vilnius workshop. Strong competition developed between the workshops in Vilnius and in Petersburg, leading to lowering the prices for the Grodno province as well. Vasilyev looked for support at the Ministry of the Interior, but the Orthodox clergy more often ordered icons from Trutnev's workshop, as well as from Trechner and Moscow painters.

The process of equipping newly-built churches, lasting many years, changed the cultural image of the region completely. The cultural transformations carried out by the occupants in Podlasie for the whole 18th century with great expenditure is a subject extremely important for the recognition and proper evaluation of the culture of that region. Unfortunately, we still do not have enough knowledge about it. The processes presented above can give us an idea of often dramatic events which are the elements of history of our region, but learning about them in full requires further studies.

Translated by Anna Stawikowska